

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שביעי - שמיני

ברכת המזון

סוגיה כה: שכח לברך לפני האכילה

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כה: שכת לברך לפני האכילה

רקע

הגמ' דנה אם שוכח לברך ברכה ראשונה יכול לברך לאחר האכילה. סוגיה זו חריגה בנוף של פרק שביעי, והיא מחזירה אותנו לפרק שישי, לדיון בסיסי במהות חיוב ברכת הנהנין.

מקורות

- א. נ-נא. "א"ר יהודה שכת והכניס אוכלין לתוך פיו... והואיל ואידחי אידחי"
 ב. רש"י ד"ה יחזור ויאכל, מי שאכל ושתה, מהו שיחזור, הלכך; והגהות הגר"א אות א, ב
 רי"ף לז: באלפס, "מי שאכל ושכח ולא בירך... אינו חוזר ונראה"
 רמב"ם הל' ברכות פ"ד ה"ב
 ג. רא"ש סי' לג, ומעדני יום טוב אות ט
 רשב"א ד"ה והתניא
 רא"ה ד"ה אמר רב יהודה
 רמב"ם הל' ברכות פ"ח הי"ב, והשגת הראב"ד
 ד. שו"ע סי' קסז סע' ח, ומשנה ברורה
 סי' קעב, ומשנה ברורה

רשב"א ד"ה והתניא

והתניא בולען במשקין. פירש ר"ח ז"ל דטעמא דבולען בלא ברכה משום דכיון שהכניסן בפיו ממאסן ואדחו משתיה דכל אדם, והילכך אין להקפיד על ברכתן. וכן דעת הגאונים ז"ל דאינו מברך עליהם כלל משום דהווי לו נראה ונדחה והואיל ואידחו ואידחו, וכדאמרינן בסמוך במי שאכל ושכח ולא בירך דאם גמר סעודתו שוב אינו מברך והואיל ואידחי אידחי, דלא כרבינא. אבל הראב"ד ז"ל פסק בהדיא כרבינא, והא דהכא בולען ומברך עליהן בשאין לו אלא הם, ואם יש לו זולתן פולטן ומברך על האחרים ושותה. והביא דגרסינן בירושלמי: רב הונא אמר: הרי שנתן לתוך פיו ושכח ולא בירך, אם היו משקין - פולטן, אם היו אוכלין - סולקן לצדדין ואין כאן בולען. וכתב, דמסתברא דהא דקאמר פולטן בשיש לו זולתן. ואני תמה, היאך נפסוק הלכה כרבינא ורבינא לא אמר לה, אלא דתנן גבי גר: טבל ועלה, בעליתו אומר: אשר קידשנו במצוותיו וציונו. ומסקנה דגמרא: ולא היא, התם מעיקרא גברא דחיא וכו' אבל הכא מעיקרא גברא חזי והשתא הוא דאדחי, ואמור רבנן הואיל ואדחי אדחי.

רא"ה ד"ה אמר רב יהודה

אמר רב יהודה אמר שמואל: שכת והכניס אוכלין לתוך פיו, מסלקן לצד אחד ומברך. תני חדא בולען, ותני חדא פולטן, ותניא אידך מסלקן. לא קשיא, הא דתני בולען במשקין. פירוש, דמאיסי אי פליט להו, ולסלקינהו ולברך אי אפשר שאי אפשר לדבר בעוד משקין בפיו, ולא חייבו לפלטן ולאפסודינהו, הילכך בולען.

הסבר הסוגיה

בעו מיניה מרב חסדא: מי שאכל ושתה ולא ברך, מהו שיחזור ויברך? אמר להו: מי שאכל שום וריחו נודף, יחזור ויאכל שום אחר כדי שיהא ריחו נודף? אמר רבינא: הלכך, אפילו גמר סעודתו יחזור ויברך... ולא היא... הכא מעיקרא גברא חזי והואיל ואידחי אידחי.

רב חסדא נשאל אם השוכח ברכה צריך לחזור ולברך, ולא ברור אם השאלה מתייחסת לאמצע האכילה או לאחריה, אבל בין כך ובין כך הדיון בגמ' אינו מובן [עיי' ברש"י הסותר את עצמו, ועיי' בהגהת הגר"א המשנה את הגרסה ברש"י, כדי למנוע את הסתירה].

לא ניתן להסביר שרב חסדא נשאל אם ניתן לברך לאחר האכילה, שהרי דין זה מדייק רבינא מדבריו. על כרחנו שרב חסדא נשאל אם ניתן לברך באמצע האכילה, אך גם הסבר קשה מאוד: א. מה היתה ההוה אמינא של השאלה ששאלו את רב חסדא, וכי לא ברור, שהוא מחוייב בברכה על המשך סעודתו? ב. הניסוח "מהו שיחזור ויברך" קשה. הוא אינו חוזר ומברך, אלא מברך על המשך סעודתו. ג. מסקנתו של רבינא "הלכך אפילו גמר סעודתו" אינה מובנת, מה הקשר בין ברכה על המשך הסעודה, שעליה נשאל רב חסדא, לבין ברכה למפרע על הסעודה שכבר אכל?!

ניתן להסביר, שרב חסדא נשאל אם הנזכר באמצע הסעודה יכול לברך למפרע על האוכל שהוא כבר אכל. ענה להם רב חסדא: "מי שאכל שום וריחו נודף יחזור ויאכל שום אחר כדי שיהא ריחו נודף?", כיוון שמחוייב האדם לברך על המשך סעודתו, ממילא ברכתו חלה גם למפרע על תחילת הסעודה. ועל זה בא רבינא ואמר, שאם אפשר לברך למפרע באמצע הסעודה, ניתן לברך למפרע גם לאחר הסעודה [עיי' יסוד זה במעדני יום טוב פ"ז ס"ג לג אות ט, ואולי ניתן לדייקו מפירוש הר"ח לסוגיה].

וכי ישאל השואל, מאי נפקא מינה בשאלה שנשאל רב חסדא, כיוון שבין כך ובין כך צריך לברך, מה בין מברך להבא או מברך למפרע על האוכל שאכל? התשובה היא, שהנפקא מינה היא אם הוא חייב להמשיך ולאכול. אם אי אפשר לברך למפרע, האוכל שאכל ללא ברכה הוא מעוות לא יוכל לתקון, אבל אם ניתן לברך למפרע, הוא חייב לאכול עוד כדי לברך גם על האוכל שאכל [עיי' משנ"ב ס"ג קסז סקמ"ח, ושער הציון אות מו].¹

מדברי הרי"ף [לז:]: והרמב"ם [פ"ד ה"ב] משמע שהם מפרשים שדיון הגמ' הוא לגבי ברכת "המוציא" בלבד. ניתן להסביר, שהם מבינים שחידושו של רב חסדא הוא שבאמצע האכילה ניתן לברך גם על האוכל שכבר אכל, אך לדעתם הנפקא מינה לכך היא בברכת "המוציא" בלבד. "המוציא" היא ברכת הסעודה [כפי שראינו לעיל עמ' 419], ולכן האוכל סעודה ושכח לברך ונזכר באמצע הסעודה, יכול לברך ברכת המוציא, למרות שאינו אמור לאכול עוד לחם.

¹ אולי ניתן להוסיף נפקא מינה לגבי אוכל עיקר וטפל, ונזכר בברכה לאחר שאכל את העיקר. אם לא ניתן לברך ברכה למפרע - מברך את הברכה המתאימה לטפל שלפניו, אם ניתן לברך ברכה למפרע - מברך את הברכה של העיקר שכבר נאכל. לדוגמא, אדם שאוכל עוגה עם קצפת, ברכת מזונות פוטרת גם את הקצפת. רב חסדא מחדש שאם נזכר שלא בירך עד לאחר שגמר את העוגה, מברך על הקצפת "בורא מיני מזונות".

הטור והשו"ע [סי' קסז סע' ח] השמיטו את המילה "חזור", ונראה מדבריהם שהם הבינו שהברכה היא על המשך הסעודה בלבד, ואינה מתייחסת למפרע [עיי' מגן אברהם סק"כ, ושער הציון אות מה].

נחלקו הראשונים בפסק ההלכה. רוב הראשונים [רי"ף (לז:), רמב"ם (פ"ד הי"ב), רא"ש (סי' לג) ורשב"א (ד"ה והתניא)] פוסקים כפשטות הסוגיה, שאינו יכול לברך לאחר אכילתו. הראב"ד [מובא ברשב"א ד"ה והתניא בולען במשקין] פוסק כרבינא, שהשוכח לברך יכול לברך לאחר האכילה [לדעתו דינו של רבינא לא נדחה, רק הראיה מטבילה נדחתה. בהשגות על הרמב"ם (פ"ח הי"ב) הראב"ד פוסק כרוב הראשונים].

שכח והכניס אוכלין לתוך פיו בלא ברכה... תניא חדא: בולען, ותניא אידך: פולטן, ותניא אידך: מסלקן. לא קשיא, הא דתניא בולען - במשקין, והא דתניא פולטן - במידי דלא ממאיס, והא דתניא מסלקן - במידי דממאיס. [ברייתות וגמ' נ:]

הגמ' מביאה שלוש ברייתות הדנות באדם שלא בירך לפני האכילה, ונזכר כשהאוכל בתוך פיו. ברייתא אחת אומרת "בולען", ומסבירה הגמ' שמדובר במשקים, שלא ניתן לפולטם ולחזור ולשתותם, ולא ניתן לברך כשהם בפיו. ברייתא שנייה אומרת "פולטן", ומסבירה הגמ', שמדובר במאכלים שניתן לחזור ולאוכלם. ברייתא שלישית אומרת "מסלקן", ומסבירה הגמ' שמדובר במאכלים שאם פולט אותם, לא ניתן לחזור ולאוכלם. הדין שמסלק את האוכל לצדדים ומברך, והדין שפולט את האוכל ומברך ברורים, אבל הדין שבוולע את המשקים צריך תלמוד, מדוע מתירים חכמים שתייה ללא ברכה לפני? להיכן נעלם חיוב ברכת הנהנין?

נחלקו הראשונים בדין זה, יש ראשונים הסוברים שלא ניתן לאכול ללא ברכה, וכאן מברכים לאחר האכילה, ויש ראשונים הסוברים שלא ניתן לברך אחר האכילה, וכאן אוכלים ללא ברכה. הר"ח, הראב"ד והרא"ה מפרשים ששותה את המשקים ללא ברכה, והם נחלקו בהסבר הדבר. הר"ח [מובא ברא"ש סי' לג, אבל בפירוש הר"ח על אתר מפורש שמברך לאחר בליעתם] סובר שמשקים שבתוך פיו, אינם ראויים לבני אדם, ולכן אין עליהם תורת משקים, ומותר לשתותם ללא ברכה. הרא"ה [ד"ה אמר רב יהודה] מסביר, שחכמים חייבו לברך אבל לא חייבו להפסיד אוכלים. כאן שחיוב הברכה גורם לאיבוד המשקים, מותר לו לשתותם ללא ברכה. הראב"ד בהשגות על הרמב"ם [פ"ח הי"ב] מסביר, שמדובר שאין לו משקים אחרים, ולכן כיוון שאינו יכול לקיים מצות ברכה, ישתה ללא ברכה, אבל אם יש לו משקים אחרים, יפלוט את המשקים שבפיו, ויקיים את מצות הברכה על האחרים [הראב"ד מוסיף שהוא דחוק לאותם משקים שבפיו].

הרא"ש [סי' לג] וכנראה גם הרמב"ם [פ"ח הי"ב] מפרשים, שמותר לו לבלוע את המשקים, אבל חייב הוא לברך לאחר בליעתם². מסביר הרא"ש, שכיוון שנזכר בברכה לפני הבליעה,

² הכסף משנה [ד"ה שכח] מתלבט אם דברי הרמב"ם: "אם היו משקין בולען ומברך עליהן בסוף" מתייחסים לברכה ראשונה או לאחרונה, והוא מעדיף להסביר שכוונתו לברכה ראשונה. המאירי [ד"ה כבר ביארנו

הרי הוא "דומה קצת [למברך] עובר לעשייתו". הרשב"א בשם הראב"ד אומר שניתן לברך לאחר הבליעה, כפי שיטת הראב"ד, שניתן תמיד לברך לאחר האכילה. מוסיף הראב"ד, שרק בליט ברירה מותר לברך לאחר האכילה, אם יש לו משקים אחרים, צריך לפולטם ולברך על משקים אחרים לפני שתייתם [שים לב: הראב"ד המובא ברשב"א סותר את הראב"ד בהשגות].

נראה לפרש, שהראשונים חולקים בהבנת מהות חיוב ברכות הנהנין. הר"ח סובר שיש איסור לאכול ללא ברכה [הברכה מתירה לאכול], ולכן הדרך היחידה להתיר בליעת המשקים ללא ברכה, היא להגדיר את המשקים כמשקים שאינם מחוייבים בברכה³. הראב"ד בהשגות והרא"ה סוברים שאין איסור לאכול ללא ברכה, אלא יש מצוה לברך [הברכה היא ברכת שבח], במשקים בתוך פיו לא ניתן לקיים את המצוה, ולכן מותר לשתותם ללא ברכה⁴.

סיכום

נחלקו הראשונים אם ניתן לברך אחר אכילה. שיטת הראשונים שניתן לברך אחר אכילה, באה לידי ביטוי בשלושה מקומות: א. שיטת הראב"ד [המובא ברשב"א] שהלכה כרבינא שהשוכח לברך לפני האכילה יכול לברך לאחריה. ב. שיטת הרי"ף והרמב"ם שהנזכר לפני סיום סעודתו יכול לברך גם על הסעודה שכבר אכל, שהרי הוא לא נדחה מברכה. ג. שיטת הרמב"ם והרא"ה ששכח לברך על משקים בולעם ומברך לאחריהם, כיוון שהוא נזכר לפני בליעתם הוא לא נדחה ויכול לברך אחר השתייה.

נחלקו הראשונים בדינו של אדם שמשקים בפיו ונזכר שלא בירך. הרא"ה סובר ששותה ללא ברכה כדי שלא להפסיד את המשקים. הר"ח סובר ששותה ללא ברכה מפני שהם מאוסים ואינם חשובים כמשקים הראויים לברכה. הראב"ד סובר שאם אין לו משקים אחרים שותה אותם ללא ברכה, ואם יש לו אחרים, פולטם ומברך על המשקים האחרים. הרא"ה וכןראה גם הרמב"ם סוברים ששותה את המשקים ומברך לאחריהם.

הלכה

השו"ע [סי' קסז סע' ח] פוסק שלא ניתן לברך לאחר האכילה. המשנה ברורה [סקמ"ח, ושער הציון אות מו] מוסיף שטוב לאכול עוד ולברך, כדי לקיים חיוב ברכה לשיטת הראב"ד. השו"ע [סי' קעב סע' א] פוסק שאם שתה משקים ללא ברכה, בולע את המשקים ואינו מברך עליהם. הרמ"א חולק, ולדעתו בולע ומברך לאחר הבליעה. המשנה ברורה [סק"ה] מכריע כדעת השו"ע, ומוסיף [סק"ב] שראוי לנהוג כראב"ד, ולבלוע ללא ברכה רק כשאינו לו משקים אחרים, והוא דחוק לשתותם.

שאסור לאכול] מביא את שתי הדרכים הללו בפירוש דברי הרמב"ם, אך הוא מפרש שכוונת הרמב"ם לברכה אחרונה.

³ הרא"ה מאמץ עקרונית סברא זו, אך כיוון שדעתו היתה לברך לפני הבליעה, הברכה מוגדרת כברכה להבא.

⁴ הראב"ד המובא ברשב"א סובר, שברכת הנהנין היא גם מתיר וגם ברכת שבח, אם יש לו משקים אחרים, יפלוט את המשקים שבפיו, ויברך על האחרים, ויקיים את שתי ההלכות הללו. אם אין לו משקים אחרים, מותר לו לשתות ולברך לאחר השתייה, ולקיים את מצות ברכת השבח, למרות שברכה זו אינה מהוה מתיר.